

ПЪРВА ГЛАВА

ЦАРИЦА НЕФЕРТИТИ И НЕЙНИЯТ
БЕЗЛИК БОГ

Мохамед ас Сенуси е първият, който я зърнал. Точно след обедната почивка той и работниците му са изровили бюст на крал, силно повреден, и са открили наблизко следи от други крехки артефакти. Очевидно са попаднали на необичайно място. Като най-внимателен и опитен от разкопвачите, Ас Сенуси отпратил всички останали, защото се страхувал да не повредят деликатните скулптури, погребани там, и продължил сам. Помещението е запълнено с отломки, дълги повече от метър, които Ас Сенуси разчистил внимателно, както е правил много пъти преди, като грижливо направлявал мотиката си. Облечен в обичайната си широка туника, която някога е била бяла, но сега носела следите от усилено ползване, и с шапка, която покривала късо подстриганата му черна коса, той бавно си пробивал път към източната стена на помещението, намирайки няколко парчета от скулптури по пътя си.¹

Ас Сенуси и неговите работници извършили разкопки в района повече от година, когато се натъкнали на останките от голям комплекс, който се оказал съкровищница от скулптури, фигури и релефи. В малката зала, в която сега Ас Сенуси работел, сякаш имало необичайно много, натъпкани плътно един до друг артефакти. След като се натъкнал на няколко по-малки фрагмента, заровени в сухата кал и пясъка, той попаднал на шията на скулптура в естествен ръст с изумително ярки цветове.

Ас Сенуси оставил настрана мотиката си и продължил с ръце. Те не били особено деликатни и принадлежали на внушително висок и пълен мъж, но Ас Сенуси проявил невероятен финес, когато боравел с крехки

фигури. Той коленичил в пръстта и оставил пръстите му да напишат пътя до тази скулптура. Бавно се появила конусовидна корона.

Разкопаването на скулптурата е трудно, тъй като наблизко са заровени и други артефакти, които първо трябва да бъдат отстранени, но накрая Ас Сенуси успял да зърне бюста на жена, лежаща с лице надолу. Когато вдигнал скулптурата от земята и я обърнал, той видял лицето ѝ – първият човек, който прави това от около 3244 години насам. В бележка от 6 септември 1912 г. в дневника си той пише: „Цветовите изглеждат така, сякаш са току-що са нанесени. Изящна изработка. Няма смисъл да се опитвам да описвам, трябва да го видите“¹.

Това, което Ас Сенуси видял, е лице с удивителна симетрия, изрисувано с бронзов цвят на кожата, изпъкнали скули, овални очи и пълни, но рязко очертани устни. До устата има леки бръчки, не съвсем достатъчни за усмивка. Бюстът е запазен като по чудо, с малки повреди по ушите и с липсващо око. Към бюста няма име, но царската корона ясно показва, че Ас Сенуси държи царица. На снимка, направена малко след като той е повикал и други да разгледат находката му, се вижда как внимателно е прегърнал царицата, едната му ръка поддържа тежестта ѝ, а другата внимателно балансира голямата ѝ глава. Той гледа съкровището си с израз на силна гордост и грижа. Царицата не отвърща на погледа му, а гледа спокойно в далечината, сякаш необезпокоена от вълнението, което е предизвикала, и неосъзнаваща факта, че е или скоро ще стане най-известното лице от Античността.

Скулптурата е част от един продължителен пъзел. Намерена е в Амарна, на равно разстояние между двата големи града на Древен Египет – Мемфис на север и Тива на юг. Руините дълго време са били пренебрегвани, тъй като са били незначителни в сравнение с огромните пирамиди в Гиза, близо до Мемфис, или дворците и храмовете в Тива. Но постепенно през последния век са открити основите на сгради и гробници и археолозите предполагат, че някога там е имало голям град, макар никой да не знае името му. Гробници и скулптури като тази, открита от Ас Сенуси, сочат, че градът е бил обитаван от цар и царица. Накрая, след години търсене, са открити надписи, които разкриват име. Бюстът изобразява царица Нефертити, Господарка на милостта, Велика на похвалите, Гос-

¹ Малко историци уважават ключовата роля на Ас Сенуси в тези разкопки, едно изключение е следната книга: Evelyn Wells, *Nefertiti: A Biography of the World's Most Mysterious Queen* (New York: Doubleday, 1964), 8.

¹ Историята за откритието на Ас Сенуси е базирана на дневника на разкопките: Ludwig Borchardt, *Tagebuch*, quoted in Friedericke Seyfried, „Die Büste der Nofretete: Dokumentation des Fundes und der Fundteilung 1912 – 1913“, in *Jahrbuch Preußischer Kulturbesitz* 46 (2010): 133 – 202.

Ас Сенуси прегръща бюста на Нефертити, който току-що е открил в комплекса на скулптора Тутмос. (Университетски архив, Фрайбургски университет)

подарка на Горен и Долен Египет и съпруга на цар Аменхотеп IV. Коя е била тази мистериозна царица?

Египтяните са водили регистри на своите царе и царици, но в тях не могат да бъдат открити нито Нефертити, нито Аменхотеп IV. С продължаването на разкопките се появяват още загадки. Градът е трябвало да бъде построен бързо чрез тухли от глина, затова и толкова малко е останало от него. Очевидно е бил изоставен от хората, които са го построили. Също така загадъчен е фактът, че техните скулптури, като бюста на Нефертити, не приличат на нищо друго, намерено в Египет. И защо едно око липсва на иначе съвършеното ѝ лице? За намирането му е обявена награда, но нито Ас Сенуси, нито който и да било друг го открива.

Едно нещо става ясно доста бързо: Ас Сенуси си е пробил път до склада на скулптор. Скулпторите в Древен Египет не подписвали творбите си, но табелката на колан, носеща името му, намерена в комплекса, идентифицира твореца като някой си Тутмос, което го прави рядкост – творец от Античността, когото ние познаваме по име. Съдейки по размера на комплекса му, Тутмос бил успял човек. Стена огражда целия комплекс, до който можело да се стигне само чрез една порта, вероятно охранявана. Комплексът съдържал обширен двор, включително работилници и тесни жилищни помещения за чираци. Най-впечатляващо било жилището на Тутмос и семейството му, които излизали в градина с голям кладенец, изключително важен в тази суха земя. В непосредствена близост до жилищните помещения се намирало зърнохранилището с четири контейнера за съхранение на ечемик и пшеница. Тези зърна лесно изхранвали членовете на семейството и чираците през цялата година. В една икономика без пари зърното можело да служи за съхранение на богатство, подобно на златото, което можело да се разменя за почти всичко.¹

Друг признак за значимостта на Тутмос е местоположението на комплекса му, далече от река Нил с нейните оживени кейове. Зад тях се намирали складовете за различни стоки, които пристигали с лодки, като пшеница, ечемик, бира и добитък. След това била частта на града, населена предимно с работилници, макар че комплексът на Тутмос не е сред тях. Неговият се намира в по-тих, по-жилищен район, по-назад, почти в края на града. Отвъд работилницата му, надалеч са работническите селища, сгъшени близо до кариери, където се извършвала тежката работа по рязане на камък. Като се има предвид, че в работилницата на Тутмос са открити и други скулптури на Нефертити, става ясно, че той се е радвал на особеното покровителство на царицата. Благодарение на търпеливата работа на работници като Ас Сенуси един от най-необичайните епизоди в египетската история бавно излиза наяве.

Нефертити и Аменхотеп са израснали на триста километра на юг, в Тива (днешен Луксор), който по онова време е бил сред най-големите градове на света, наброяващ около 80 000 жители. Той е бил южният център в сърцето на египетското царство, което се простирало от устието на река Нил на север на около 2000 км нагоре по реката до Тива на юг.

¹ Най-добрата книга за Нефертити от перспективата на историята на изкуството: Joyce Tyldesley, *Nefertiti's Face: The Creation of an Icon* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2018), 31.

Някога просто търговски пункт със Судан, Тива се превърнал в столица много поколения преди Нефертити и се гордее с големи храмове с гигантски колони и алея за шествия, заобиколена от сфинксове. От другата страна на реката се намирала Долината на царете, където в продължение на стотици години били погребвани фараони и благородници. За Нефертити и Аменхотеп израстването в Тива означавало израстване сред паметниците на миналото, те били закъснели в историята.

Ако древната история присъства навсякъде в Тива, то това е нищо в сравнение със северния край на Египет, в Гиза, където повече от хиляда години по-рано фараоните от Старото царство са построили трите си гигантски пирамиди, едната от които е пазена от огромен сфинкс. Всъщност почти всичко в Египет е създадено, за да накара човек да почувства тежестта на миналото. Повече от която и да е друга култура Египет е инвестирал огромните си ресурси в това да се противопостави на времето. Не само фараоните, но и благородниците, и всъщност всеки, който можел да си го позволи, гледал към вечността (за стремежите на обикновените хора, онези, които построили храмовете и погребалните камери, се знае малко). Погребалните камери, скрити дълбоко в пирамидите, и гробниците, издълбани в планините, разполагали с всичко, което може да бъде полезно в бъдеще – от храна до голи компаньонки.¹ Със сигурност погребването и възпоминанието на мъртвите е нещо, което всички човешки общества са правили, но в Египет мъртвите не само били погребвани и възпоменавани, но и съхранявани.

Бащата на Аменхотеп, Аменхотеп III, е типичен представител на това поклонничество към миналото. Той наследил обединен Египет с множество васали, достигащи чак до Месопотамия. Понеже разполагал с огромни ресурси, Аменхотеп III започнал амбициозен строителен проект, съсредоточен в големия древен храмов комплекс в Карнак.² Той възстановил части от него – реставрацията била едно от изискванията, които паметниците от миналото поставяли върху настоящето.³ Аменхотеп III не се задоволил обаче с проста реставрация, а възстановил и други храмове, при това в много по-величествен стил, включително древният храм в Луксор с неговата огромна колонада.

¹ Klaus Dieter Hartel and Philipp Vandenberg, *Nefertiti: An Archaeological Biography* (Philadelphia: Lippincott, 1978), 68.

² Tyldesley, *Nefertiti's Face*, 15. Вижте също: Aldred, *Akhenaten*, 148ff.

³ Hartel and Vandenberg, *Nefertiti*, 114ff.

Когато Аменхотеп III починал през 1351 г. пр.Хр., синът му Аменхотеп IV ръководел ритуалите по мумифицирането и погребението на баща си, както се изисквало, преди да се възкачи на трона. След това се оженил за Нефертити и я определил за своя главна съпруга. За фараоните бракът е бил политика и в миналото много фараони са се женили за сестрите си или за други роднини като основни съпруги, а освен това са сключвали вторични бракове с чужди принцеси, за да изковат изгодни съюзи. Нефертити не била от царски произход, но може би е израснала като подопечна или дори дъщеря на влиятелния писар и администратор Ай.¹ В двора били свикнали със силни жени – майката на Аменхотеп III била посредник във властта и продължила да има влияние дори след смъртта на съпруга си. С възкачването на Аменхотеп IV и брака му с Нефертити приемствеността на рода била гарантирана.

Но Нефертити и Аменхотеп не се интересували от приемственост. Вместо това те искали да скъсат с традициите, поне що се отнася до сградите и институциите. Започнали, като стратегически пренебрегнали един от най-видимите паметници: възстановения храмов комплекс в Карнак, посветен на важния бог Амон Ра.² Жреците, отговарящи за поддръжката на неговия храм, съответно също били влиятелни. Пренебрегването на жилището на този бог означавало нападение срещу център на сила. За да прибавят и обида, Нефертити и Аменхотеп IV издигнали на почит един сравнително незначителен бог, наречен Атон. В рамките на няколко години старият ред в Тива с бог Амон Ра и неговия гигантски храмов комплекс в центъра бил преобърнат и поклонението пред новия бог заело централно място.

В политеистичния свят на Древен Египет не било необичайно боговете да се сменят (самият Амон Ра е създаден чрез сливане на двама предишни богове). Но тези промени трябвало да се въведат постепенно и внимателно, а не с насилието, което свалило Амон Ра и издигнало Атон на върховна позиция. Нефертити и Аменхотеп не се задоволили дори само с тази рязка промяна. Те пренебрегвали всички останали богове и все повече възприемали своя Атон като единствения важен. Не е изненадващо, че всички, които участвали в стария ред – не само много жреци на Амон Ра, но и по-голямата част от управляващия елит, – били недоволни и въстанали.

¹ Вижте: Aldred, *Akhenaten*, 220 – 222.

² За ролята на Амон Ра вижте: Aldred, *Akhenaten*, 134ff.

В разгара на тази борба за власт Нефертити и Аменхотеп взели радикалното решение да изоставят всичко: храмовете; гробниците на предците си; целия град, осеян с паметниците от миналото, включително множеството, посветени на Амон Ра. Те събрали целия двор, както и скулптора Тутмос, натоварили ги на салове и отплавали триста километра надолу по течението на Нил, за да започнат отначало.¹

Когато Нефертити и Аменхотеп IV пристигнали за първи път, на мястото не е имало никакви населени места, а само пустиня, която граничи с Нил от една страна, а от другите – с три внушителни скали.² Новият град щял бъде нещо необичайно: планиран и построен от нищото.

Този нов град щял да бъде свободен от теглото на миналото и фокусиран върху новия бог, на който бил кръстен. Ахетанон, Хоризонтът на Слънцето (Атон). (Днешното име Амарна произлиза от племе, което впоследствие се заселило там). Градът бил изграден около Големия и Малкия храм на Атон, между които бил разположен и дворецът. Всичко останало било ориентирано около тази символична линия. Ахетанон, Хоризонтът на Слънцето, бил новост. Град с прецизни геометрични оси, храмове и правителствени сгради, разположени под прав ъгъл, и ясно очертани и планирани работилници и работнически селища. Очевидно е, че като напускали старата столица, Нефертити и съпругът ѝ не изоставили страстта си към огромни строителни проекти: техният план за изграждането на цял град бил също толкова гигантско начинание, колкото и великите пирамиди в Гиза.

Имало една съществена разлика: всичко трябвало да се случи веднага и се строи бързо, евтино, за незабавна употреба. Резултатът бил, че почти всичко било построено с глинени тухли, а камък се използвал само за колоните и големите храмове. Това не значи, че дворците не били елегантни. Стените на двореца били богато украсени, включително и кралската спалня. Нефертити била необичайна царица не само защото не била с кралска кръв, но и защото със съпруга ѝ очевидно споделяли една спалня; може би това било част от революцията, която предприели, и това всъщност разтърсило страната. Дворецът им се намирал точно на брега на реката, така че Нефертити и съпругът ѝ се наслаждавали на всеки бриз, който тази суха част на Египет можела да до-

¹ Tyldesley, *Nefertiti's Face*, 12ff.

² До днес не са намерени доказателства, които да оспорят твърдението на Ехнатон, че е построил града наскоро в пустинята. Aldred, *Akhenaten*, 60.

несе. (Нефертити подобно на много египетски кралици била обръснала главата си, което било по-прохладно в пустинна жегата и ѝ позволявало да носи различни перуки за различни поводи.¹ За да довърши революцията, Аменхотеп IV се отървал от името на предците си и се нарекъл Ехнатон. Нефертити запазила името си, но добавила думата за слънце или диск (Атон) като част от второто си име, Нефер-неферу-Атон, или „Прекрасна е красотата на Атон“.² Двамата владетели се заклели никога повече да не напускат новия град с неговите нови храмове, посветени на новия им бог.

Като част от скъсването с миналото Нефертити и Ехнатон трябвало да бъдат изобразени в нов стил, поради което новият град бил привлекателен за скулптори като Тутмос, които с готовност поемали нови поръчки. Макар че изобразяването на фигурите в Древен Египет в никакъв случай не било неизменно, в продължение на стотици години имало забележителна степен на приемственост. Пирамидите, сфинксовете, обелиските, украсата на погребалните ковчези и камери били част от наследения репертоар. Фараоните били една крачка напред в триизмерната скулптура, както и като бѐдели обѐрнати настрани в двуизмерните релефи, за да могат да бъдат показани в характерния им профил. Скулпторите и художниците не били насърчавани да правят нововъведения. Оригиналноста не била ценност, а недостатък.

Всичко това се променило в новия град, където Тутмос и колегите му нарушавали традицията и намирали начини да покажат на зрителите, че Нефертити и Ехнатон били различен вид владетели от предците си, и следователно изисквали различен вид изкуство. Новият стил понякога се струва преувеличен и странен на днешните наблюдатели.

Когато са гледани в профил, Нефертити и съпругът ѝ са изобразени с издължени челюсти и усти, така че лицата им почти наподобяват муцуната на куче, а главите им с неестествено дълги вратове са наклонени напред. Най-странни са задните части на главите им, които изглеждат необикновено дълги. Дори изрисуваният бюст на Нефертити от Тутмос, който Ас Сенуси открива, носи следи от тези черти, включително издължената корона – кой знае каква глава се крие под нея – и дългият врат, издължен напред. Друго нововъведение е андрогинното изобразяване на

¹ Tyldesley, *Nefertiti's Face*, 12 – 13.

² Hornung, „The Rediscovery of Akhenaten“, 43.